

КРИМСЬКІ ТАТАРИ В БОРОТЬБІ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ у 20–30-х рр. ХХ ст.

Проаналізовано боротьбу кримських татар за відновлення незалежності в міжвоєнний період. З'ясовано, що співпраця кримськотатарських емігрантів з представниками польської влади базувалася на антирадянській платформі.

Ключові слова: кримські татари, еміграція, прометеїзм, Польща.

Проанализирована борьба крымскотатарской эмиграции за независимость в межвоенный период. Выяснено, что сотрудничество крымских татар с представителями польской власти базировалось на антисоветской платформе.

Ключевые слова: крымские татары, эмиграция, прометеизм, Польша.

The fight of Crimean Tatars emigration is analysed for independence in an intermilitary period is analyzed. It is found out that collaboration of Crimean Tatars with the Polish public agents was based on an anti-soviet platform.

Keywords: Crimean Tatars, emigration, prometheism, Poland.

На початку 20-х рр. ХХ ст. Крим став ареною боротьби за державну незалежність кримських татар, яка завершилася поразкою. Опинившись у вимушеній еміграції, вони зайнялися пошуком союзників, що були зацікавлені у відновленні незалежності Криму. На цьому ґрунті формувалися, зокрема, польсько-кримськотатарські політичні зв'язки, які розвивалися протягом міжвоєнного періоду в рамках прометеївського руху, що мав виразну антирадянську спрямованість. Активними учасниками цього руху під егідою Польщі, окрім кримських татар, були також представники еміграції Української Народної Республіки (УНР).

Уперше актуалізована нами тема стала предметом дослідження польських істориків Ю. Левандовського [1] і С. Мікулича [2]. У російській історіографії вона частково відображена в статті Т. Симонової [3] і монографії Л. Соцкова [4]. Сучасні українські дослідники у своїх працях розкрили різноманітні аспекти боротьби кримських татар за державну незалежність [5; 6; 7; 8; 9], однак співпраця кримських татар з представниками польської держави у

досліджуваний період залишається маловідомим епізодом вітчизняної історіографії. Мета нашого дослідження полягає в об'єктивному та всебічному аналізі зовнішньополітичних орієнтирів кримськотатарського визвольного руху в еміграції. Поставлено завдання дослідити характер польсько-кримськотатарської співпраці в міжвоєнний період.

Жовтнева революція 1917 року стала каталізатором національно-визвольних рухів народів Росії, більшість з яких була насильно включена до її складу. У післяреволюційний період на її безкрайніх просторах, зокрема в басейні Чорного моря, серед інших, проголосили незалежність Крим – 16 грудня 1917 року і УНР – 22 січня 1918 року [10].

Значна роль у відбудові кримської державності належала відомому громадському діячеві, письменникові, одному з ідеологів кримськотатарського національного руху – Джаферу Сейдамету. Уже в травні 1917 року він очолив кримську делегацію на конгресі мусульман Росії, де були представлені основні політичні вимоги кримських татар, зокрема створення федеративної Росії та проголошення суверенітету кримськотатарсь-

кого народу. Головну увагу діячів кримськотатарського руху в той період привертала Україна. Д. Сейдамет зустрічався з головою Центральної Ради М. Грушевським, керівником Генерального секретаріату В. Винниченком і генеральним секретарем із національних справ О. Шульгіним. Метою зустрічей, зокрема, було з'ясування позицій українського політикуму стосовно Криму. Поїздка в Київ у липні 1917 року переконала Д. Сейдамета в тому, що український національний рух був корисний для кримських татар лише в плані протистояння Росії. Однак після того як Центральна Рада взяла курс на проголошення Української Народної Республіки (УНР), у лідерів кримських татар визріває ідея висунути гасло “Крим для кримчан!”, яке закликала б до державної незалежності півострова. Д. Сейдамет був переконаний, що ідею незалежності Криму потрібно оберегти не лише від росіян, а й від українців, та розраховуючи одночасно на підтримку з боку Туреччини [7].

Незважаючи на це, Д. Сейдамет брав участь у З'їзді народів, скликаному Центральною Радою в Києві 8–16 вересня 1917 року. З'їзд прийняв рішення, які значною мірою визначили політику як Центральної Ради, так і керівництва кримськотатарського національного руху в період з осені 1917 року до січня 1918 року. Основний наголос у резолюціях з'їзду зроблено на перетворенні централізованої Росії на федерацію, скликанні крайових установчих зборів до загальноросійських, формування армії за національною ознакою. Кримськотатарські делегати, серед яких був Д. Сейдамет, у рамках з'їзду проводили зустрічі з М. Грушевським, В. Винниченком та О. Шульгіним. Д. Сейдамет відзначав, що М. Грушевський і О. Шульгін з розумінням поставилися до поглядів представників кримськотатарського народу на майбутнє облаштування Криму. До В. Винниченка ж делегати не відчули довіри, бо він не справляв враження людини, яка без

вагань використає будь-який засіб в ім'я національної справи [8, с. 82].

Наступна зустріч Д. Сейдамета з діячами Центральної Ради, зокрема з Генеральним секретарем військових справ С. Петлюрою, а також М. Грушевським та О. Шульгіним, відбулася в Петрограді 1917 року. Д. Сейдамет засудив Жовтневу революцію, назвавши її “злочинною авантюрою” [5]. Від українських діячів він отримав обіцянку, що в універсалі Центральної Ради Крим не увійде до України. Умови домовленостей було дотримано. У III Універсалі Центральної Ради від 7 (20) листопада 1917 року, який проголосив створення УНР, три північні (материкові) повіти Таврійської губернії, але “без Криму”, були включені до складу УНР [6].

Жовтневі події змусили кримських політичних діячів об'єднатися перед більшовицькою загрозою. 26 листопада (9 грудня) 1917 року розпочав роботу кримськотатарський Курултай (з'їзд), який 13 (26) грудня сформував національний уряд – Директорію (раду директорів), що проголосила створення Кримської демократичної (народної) республіки й утвердила її конституцію – “Кримськотатарські основні закони”. Центральна Рада визнала рішення Курултаю. Проте кримськотатарський рух через структурну слабкість (головна – кримські татари склали менше 30% усього населення Криму) не міг самостійно утримувати ситуацію на півострові [8, с. 82]. Він блокувався з іншими антибільшовицькими силами краю, об'єднаними в Раду народних представників (РНП). Кістяк її збройних сил склали кримськотатарські збройні формування, а також російські білогвардійські офіцери та українізовані частини. Проте ця коаліція виявилася слабкою й не змогла протистояти переважаючим силам Червоної Армії, які розпочали бойові дії в Криму з метою захоплення влади. У таких умовах захищати півострів від більшовиків був покликаний Кримський революційний

штаб, очолюваний військовим директором Д. Сейдаметом. Війська кримського штабу налічували від 2-х до 5-ти тисяч солдатів, однак вони не були серйозною перешкодою на шляху більшовицької експансії в Криму [9, с. 185].

Молода Кримська республіка невдовзі після ухвалення конституції та проголошення незалежності зазнала агресії з боку більшовицьких військ, які на початку 1918 року увійшли до Криму. Загарбання, головна роль у якому відводилася матросам Чорноморського флоту, відбувалося за одним і тим самим сценарієм. До міста підходили військові кораблі й наводили гармати на центральну частину міста. Матроси виходили окремими загонами на берег і переважно легко долали опір військ кримського штабу. Так, одне за одним упали Євпаторія, Ялта, Феодосія, Керч, а 13 січня й резиденція уряду – Сімферополь. Установлення більшовицької влади в Криму супроводжувалося масовими грабунками й убивствами, які зачепили всі верстви місцевого населення від буржуазії до робітників. Татарське населення Криму, не піддавшись більшовицькій агітації, зазнало подібних репресій, до того ж більшовики розпалювали національну ненависть до них з боку російськомовного населення. Однак уже весною 1918 року хвиля ненависті проти більшовицької влади об'єднала всіх кримчан [11, с. 66].

Недовзі, за умовами Брест-Литовського договору, німецькі війська окупували територію України, а згодом і Криму. Якщо в українському питанні німецька влада прагнула створити ситуацію довготривалої політичної й економічної залежності України від Німеччини, то в Криму їх зацікавлення обмежувалися тимчасовими військово-політичними й стратегічними цілями. Російський генерал мусульманин М. Сулкевич, який був за походженням литовським татариним, за згоди німецької влади 25 червня 1918 року став прем'єр-міністром уряду Кримської республіки,

у складі якого були й інші литовські татари [12, с. 3]. Зокрема, начальником канцелярії прем'єра М. Сулкевича став Леон Найман Мірза Кричинський, який одночасно був депутатом кримського парламенту [13, с. 147].

У декларації кримського уряду М. Сулкевича, яка знайшла схвалення німецького командування, було проголошено “збереження самостійності півострова... і відновлення законності та порядку”. Гетьман Української держави П. Скоропадський натомість висунув вимоги про повне злиття Криму з Україною, претендуючи на три північні хліборобські повіти Таврії, і встановлював економічну блокаду півострова. У відповідь на це М. Сулкевич через одного зі своїх міністрів графа В. Татищева, який був відряджений до Берліна, добивався визнання незалежності Криму й захисту його від України. Німецький уряд не вважав за потрібне визнавати державну незалежність Криму й радив самостійно врегулювати відносини з представниками уряду гетьмана П. Скоропадського [11, с. 70].

Однак пошуки закордонних союзників продовжувалися. М. Сулкевич призначив Асана Сабрі Айвазова послом Кримської республіки в Константинополі. Він від імені уряду М. Сулкевича вів переговори з представниками Османської імперії про відторгнення Криму від Росії. Міністр закордонних справ Криму Д. Сейдамет представив німецькому урядові звернення Курултаю від 21 липня 1918 року, у якому йшлося, зокрема, і про те, що “кримські татари бажають відновити в Криму татарське панування, перетворивши Крим у незалежне нейтральне ханство, спираючись на німецьку й турецьку політику” [11, с. 71].

Однак розраховувати на підтримку німецької влади в Криму було вже запізно. 11 листопада 1918 року Німеччина капітулювала. В умовах дезорганізації німецьких військ і загрози повторної більшовицької окупації Криму гене-

рал М. Сулкевич був змушений перейти до Азербайджану. Через два тижні на рейді Севастополя висадилися військова ескадра з 22 англійських, французьких, італійських і грецьких кораблів. Однак частини Червоної Армії розпочали успішний наступ на інтервентів, який у квітні 1919 року завершився захопленням майже всього Криму, за винятком Керченського півострова [14, с. 142].

28–29 квітня 1919 року III Кримська обласна партійна конференція в Сімферополі прийняла рішення про створення Кримської радянської соціалістичної республіки. Проте радянська влада на цей раз протрималася недовго. До 26 червня 1919 року під тиском “Збройних сил півдня Росії”, якими командував генерал-лейтенант А. Денікін, більшовицькі війська покинули Крим. Денікінська адміністрація в Криму виключно негативно сприйняла прагнення кримських татар до незалежності. Були ліквідовані повноваження Курултаю й Директорії, Крим включено до складу Таврійської губернії. Однак 7 листопада 1920 року війська більшовицького Південного фронту перейшли в рішучий наступ, у результаті якого на півострові була встановлена радянська влада [15, с. 279].

Під час відступу військ генерала П. Врангеля з Криму Д. Сейдамет емігрував до Туреччини, а згодом до Швейцарії. Він користувався авторитетом серед емігрантів, особливо кримських татар, входив до складу керівних органів низки емігрантських об’єднань, був лідером народної партії кримських татар “Милли-фирка” [4, с. 168].

В еміграційних поневірваннях міністри Кримської республіки шукали підтримки з боку Польщі. 17 травня 1920 року Д. Сейдамет офіційно звертався до Ліги Націй з вимогою передачі Криму під протекторат Польщі [16, с. 225]. Ця заява не була несподіваною, оскільки Польща й поляки були прикладом для багатьох народів колишньої царської Росії в боротьбі за незалеж-

ність. Однак її нереальність була продиктована іншими обставинами. У цей період територія Криму була окупована білогвардійськими військами генерала П. Врангеля й була визнана законною урядом Франції, бо Антанта загалом підтримувала ідею відновлення Російської імперії.

Начальник польської держави маршал Ю. Пілсудський був готовий розглянути пропозицію кримського міністра лише за умови, що таке рішення знайде підтримку Ліги Націй і влади союзної УНР. У відповіді від Ліги Націй указувалося, що пропозиція Д. Сейдамета була передана на розгляд членів ради, однак малоімовірно було відділяти проблему Криму від загальноросійського питання. Радник польського посольства в Берні офіційно подякував Д. Сейдамету за пропозицію, додаючи від себе, що його вчинок зміцнив авторитет Польщі на міжнародній арені [2, с. 195].

Керівництво УНР заявило про готовність надати Криму права широкої автономії, але не більше [3, с. 58]. Необхідність приєднання Криму до УНР українські політики обґрунтовували так: “Україна – країна хлібна із великими промисловими можливостями в майбутності, кримський південь – це Рив’єра, кліматичні станції, виноградні й фруктові сади, які, однак, без українських виробів промислу обійтися не зможуть. Державний симбіоз кримських татар і українців продиктований самою природою, і ми думаємо, що ці резони як найбільш переконуючі візьмуть під увагу татарські політики і дійдуть для добра рідної країни – до вигідного для українців і себе порозуміння” [17, с. 94]. Незважаючи на певні розбіжності в поглядах, кримське питання не стало каменем спотикання між Ю. Пілсудським і С. Петлюрою.

Згодом у листопаді 1920 року Д. Сейдамет добився аудієнції в Бельведері в начальника держави маршала Ю. Пілсудського. Однак Польща на той

час могла лише морально підтримати національно-визвольні прагнення кримських татар. Пропозиція Д. Сейдамета активно використовувалася польською пропагандою, особливо під час переговорів із представниками радянської Росії. Незважаючи на нездійсненність пропозицій кримського міністра, саме із цього часу розпочалось активне співробітництво пілсудчиків з кримськотатарською еміграцією.

Упродовж 1923–1926 років у внутрішній політиці Польщі відбулися певні пертурбації, пов'язані зі зміною правлячої коаліції та вимушеною відставкою Ю. Пілсудського з ключових державних посад [18, с. 358]. До влади в країні прийшли уряди, які знаходилися під впливом ідеології національних демократів і не поділяли прометеївських ідей [19, с. 1]. Висловлюючи свою принципову незгоду з політикою урядів “Хено-П'ясту”, Ю. Пілсудський демонстративно покинув свій службовий кабінет у Генеральному штабі й виїхав у Сулеювек. Так розпочався новий період у житті Ю. Пілсудського, який отримав назву “сулеювковського”. 1923 року всім здавалося, що Ю. Пілсудський назавжди відійшов від активної політики і забрав із собою мрію всього життя – відновлення колишньої величі й могутності Речі Посполитої. Однак ці ілюзії не витримали перевірки часом.

Феноменальна здатність маршала Ю. Пілсудського об'єднувати навколо себе талановитих людей виявилася в організації фронту народів, який знайшов підтримку державного апарату влади. У Генеральному штабі (ГШ) і Міністерстві закордонних справ (МЗС) концепція прометеїзму, яка була спрямована на розпад Радянського Союзу, не була остаточно відкинута, незважаючи на умови Ризького договору 1921 року [20, с. 31]. Вона з найвищих щаблів державного управління знизилася до рівня керівників відділів. Вони обожнювали Ю. Пілсудського, вважаючи його творцем польської армії й держави [18,

с. 359]. За дорученням маршала у Відділі II ГШ продовжували працювати Т. Шетцель, В. Єнджеєвич, С. Чарноцький, Г. Сухенек, а в МЗС – Ю. Лукасевич і Р. Кнолль. Саме в цей період до активної діяльності був залучений Т. Голувко, який плідно співпрацював з емігрантськими громадськими організаціями.

Майже всі лідери національних еміграційних центрів були на особистих аудієнціях у Ю. Пілсудського. Серед них грузини, українці, кримські татари, зокрема їхній лідер Д. Сейдамет [19, с. 1]. У Сулеювку Ю. Пілсудський регулярно проводив приватні зустрічі з лідерами Грузинського національного комітету – Н. Рамішвілі, Є. Гегечкорі, А. Чхеїдзе, які проживали в Парижі. Емігранти з Росії сподівалися на польську допомогу в їх національно-визвольній боротьбі [21, с. 208]. Увага з боку найвпливовішої людини в Польській державі до представників народів, що боролися за незалежність, мала для них велике моральне й політичне значення.

У цей період на території Франції продовжували діяти еміграційні центри українців, грузинів, азербайджанців, горців Північного Кавказу, що на початку 1926 року об'єдналися в паризькому товаристві “Прометей”. Осідлою територією більшості кримських татар, і зокрема Д. Сейдамета, стала Туреччина. Контакти між Д. Сейдаметом, – лідером кримських татар в еміграції і польським дипломатичним представництвом у Туреччині здійснювалися через полковника Генштабу та військового аташе Польщі в Константинополі Бобіцького [22, с. 17].

З утвердженням влади пілсудчиків у Польщі після травневого перевороту 1926 року відновилися спроби реалізації концепції прометеїзму. Для цього у Варшаві в кінці 1928 року було створено організацію “Прометей”. Її офіційна назва – Клуб “Прометей” – Ліга поневолених народів Росії: Азербайджану,

Дону, Карелії, Грузії, Ідель-Уралу, Інгрії, Криму, Комі, Кубані, Північного Кавказу, Туркестану й України [23, с. 661]. Починаючи з 1930 року, організація “Прометей” перетворилася в головний ідеологічний та організаційний осередок усього прометеївського руху.

Постійні дискусії між українцями та кримськими татарами із приводу майбутнього статусу Криму відбувалися також у рамках прометеївського руху. Українська позиція залишалася незмінною ще з часів Центральної Ради: “Крим – земля з на рідкість мішаним населенням, де ніхто не має більшості – колись була твердиною кримських татар, наших історичних ворогів, союзників і сучасних приятелів. Україна завжди поважала і буде поважати національні права колишніх державних володарів Криму, і ми певні, що в боротьбі за свободу Криму від чужинецьких претензій Україна була і буде найвірнішим приятелем татар.., але ми не мислимо собі Крим одірваним від України” [24, с. 102].

Із цього приводу в кінці 1929 року відбулися українсько-татарські переговори [25, с. 5], які нічого не змінили. Кожен залишався на своїх позиціях. Татари стояли на платформі відновлення державної незалежності Криму, українці ж хотіли бачити Крим у складі відродженої України. Лідер кримських татар Д. Сейдамет уважав, якщо Україна визнає незалежність Криму, то мусить визнати його суверенність. Він не бажав обговорювати проблему на рівні “стратегічного зацікавлення Кримом з боку України” [26, с. 81]. Полеміка в пресі про належність Криму розгорнулася також між західноукраїнськими політиками й кримськотатарськими діячами. Автономія Криму у складі соборної України, на думку галичан, була єдиною реальною можливістю розвитку кримськотатарського руху [27].

Отже, протягом міжвоєнного періоду в боротьбі за державну незалежність кримські татари переорієнтува-

лися на польську підтримку й допомогу. Сподіваючись на неминучий розпад Радянського Союзу й співпрацюючи в прометеївському русі під егідою Польщі, емігранти з УНР і Кримської народної республіки переслідували різні політичні цілі. Кримські татари сподівалися на відродження незалежної держави. Натомість українці не уявляли собі незалежної України без Криму, якому відводили роль автономії. Партнерство та взаємодія між українцями та кримськими татарами закінчувалися там, де йшлося про визначення юридичного статусу Криму.

1. *Lewandowski J.* Imperializm słabości. Kształtowanie się koncepcji polityki wschodniej pilsudczyków 1921–1926 / J. Lewandowski. – Warszawa, 1967. – 225 s.
2. *Mikulicz S.* Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej / S. Mikulicz. – Warszawa, 1971. – 314 s.
3. *Симонова Т. М.* Прометеизм во внешней политике Польши : 1919–1924 / Т. М. Симонова // Новая и новейшая история. – 2002. – № 4. – С. 47–64.
4. *Соцков Л. Ф.* Неизвестный сепаратизм : На службе СД и Абвера : Из секретных досье разведки / Л. Ф. Соцков. – М. : Рипол Класик, 2003. – 336 с.
5. *Гафарова М.* Джафер Сейдамет [Електронний ресурс] / М. Гафарова. – Режим доступу : <http://www.kitaphane.crimea.ua/dzhafer-seidamet.html>.
6. *Зарубин В.* Об этноконфессиональном конфликте в Крыму (1918 г.) [Електронний ресурс] / В. Зарубин. – Режим доступу : <http://www.kreho.info/index.php/uploads/4/arian.ru/economy/20110622/a.rian.ru/economy/20110622/index.php?name=News&op=article&sid=172>.
7. *Зарубин В. Г.* Джафер Сейдамет : Штрихи к портрету / В. Г. Зарубин, А. А. Зарубина // Историческое наследие Крыма [Електронний ресурс]. – 2006. – № 12–13. – Режим доступу : <http://aresni.org/gvvojna/bel/a-sejdamet.php>.
8. *Іванець А.* Партнерство українців та кримських татар у 1917 році / А. Іванець // Українознавство. – 2008. – № 4. – С. 82.
9. *Токмеджи П. Р.* Джафер Сейдамет і Милли-фирка – боротьба за національну волю в період більшовицької експансії / Р. Р. Токмеджи // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Т. 19 (58),

- № 1. – С. 184–189. – Серия “Юридические науки”.
10. *Biblioteka* Uniwersytetu Warszawskiego (BUW), Rps. № 1522, mikr. 13286, k. 2 (Memoriał p. t. “Sytuacja polityczna na Bliskim i Środkim Wschodzie (styczeń – marzec 1920 r.)”).
 11. *Деникин А. И.* Очерки русской смуты : Белое движение и борьба добровольческой армии. Май – октябрь 1918 : (Воспоминания, мемуары) / А. И. Деникин. – Мн., 2002. – 463 с.
 12. Российский государственный военный архив (РГВА), ф. 308/к, оп. 3, д. 34, л. 3 (Referat Władysława de Bondy AIDE MEMOIRE w sprawie tatarów krymskich).
 13. *Charszkiewicz E.* Przebudowa Wschodu Europy. Materiały do polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego w latach 1893–1921 / E. Charszkiewicz // *Niepodległość*. – Londyn, 1955. – Т. 5 (po wznowieniu). – S. 147.
 14. *Зарубин А. Г.* Без победителей : Из истории гражданской войны в Крыму / А. Г. Зарубин, В. Г. Зарубин. – Симферополь, 1997. – С. 141–142.
 15. *Губогло М. Н.* Крымскотатарское национальное движение / М. Н. Губогло, С. М. Червонная. – М., 1992. – Т. II. – С. 279.
 16. *Крыmski T.* Racja stanu Polski na Wschodzie. Pod znakiem odpowiedzialności i pracy / T. Krymski, E. Wiśniowski // *Dziesięć wiczorów* / pod red. A. Skwarczyńskiego. – Warszawa, 1933. – S. 225.
 17. *Сергійчук В.* Українські державники : Всеволод Петрів / В. Сергійчук. – К., 2008. – 295 с.
 18. *Алексієвець Л.* Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Леся Алексієвець. – Тернопіль, 2006. – 448 с.
 19. *Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), Oddział II Sztabu Głównego (Od. II Sz. Gł.), sygn. I.303.4.5776, k. 1 (St. Siedlecki. Ruch “Prometejski” wśród narodów podrosyjskich na emigracji w Polsce).*
 20. *Ibid.*, sygn. I.303.4.5561, k. 31–32 (Stosunki Polsko-Prometeuszowskie).
 21. *Archiwum Akt Nowych (AAN), Ministerstwo Spraw Zagranicznych (MSZ), sygn. 6690, k. 208 (KNK. Wytyczne zasadnicze. 14.X.1930 r.).*
 22. *РГВА*, ф. 308/к, оп. 3, д. 18, л. 17 (Raport sytuacyjny attache Wojskowego Delegacji Rządu RPP w Konstantynopolu za czas 15.08 – 15.09.1921 r.).
 23. *CAW, Od. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.5782, k. 661 (Ideologia walki ciemieźnzych przez Rosję narodów zjednoczonych w organizacji “Prometeusz”: Azerbajdżan, Don, Gruzja, Idel-Urał, Ingria, Karelia, Komi, Krym, Kubań, Kaukaz Północny, Turkiestan i Ukraina. 1936 r.).*
 24. *Шульгин О.* Без території : Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині / О. Шульгин ; [з передм. В’ячеслава Прокоповича]. – Париж, 1934. – 251 с.
 25. *РГВА*, ф. 461/к, оп. 2, д. 124, л. 5 (Wyciąg z listu p. Gawrońskiego do p. Hołówki z dn. 14 grudnia 1929 r.).
 26. *CAW, Od. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.5460, k. 81 (Porozumienie ukraińsko-tatarskie. 17.XII. 1929 r.).*
 27. *Свято державності кримських татар // Діло. – 1937. – 7 груд.; Крим в 1917–1920 роках // Діло. – 1937. – 9 груд.*